

Професійна ідентичність та життєві стратегії студентів-психологів

У статті представлено результати експериментального вивчення соціальної, професійної ідентичності і життєвих стратегій студентів-майбутніх психологів. З'ясовано, що розвиток системи уявлень студентів про себе як суб'єкта своєї професійної діяльності та життя, вміння проектувати майбутнє, образ "Я-професіонал" потребують цілеспрямованого розвитку. Встановлено, що на стадії професійного навчання спостерігається незначна, та все ж відмінність у презентації себе як майбутнього фахівця.

Ключові слова: соціальна ідентичність, професійна ідентичність, життєві стратегії, професійна підготовка.

В статті представлені результати експериментального дослідження соціальної, професійної ідентичності і життєвих стратегій студентів – майбутніх психологів. Виявлено, що розвиток системи уявлень студентів о себе як суб'єкта своєї професійної діяльності та життя, вміння проектувати майбутнє, образ "Я-професіонал" потребують цілеспрямованого розвитку. Встановлено, що на стадії професійного навчання спостерігається незначна, та все ж відмінність у презентації себе як майбутнього фахівця.

Ключевые слова: социальная идентичность, профессиональная идентичность, жизненные стратегии, профессиональная подготовка.

Сучасна вища освіта потребує організаційно-змістових змін навчально-виховного процесу, які б сприяли світоглядному, професійному та особистісному становленню психолога. Як засвідчує український досвід підготовки психологів, традиційна система навчання не повною мірою забезпечує формування професіонала, який здатний на високому рівні виконувати різні професійні обов'язки (Н.В. Чепелева, Н.І. Пов'якель, Т.С. Яценко, О.Ф. Бондаренко, В.Г. Панок та ін.). Сьогодні ми можемо констатувати, що спостерігається парадокс: ми хочемо підготувати висококваліфікованого, здатного до саморозвитку і самореалізації фахівця, але не здійснюємо психологічний професійний відбір абітурієнтів, не забезпечуємо на стадії професійної підготовки цілеспрямований розвиток навичок самовдосконалення та саморозвитку. Основним результатом, якого ми очікуємо є формування професійної ідентичності та професійної самосвідомості. Як зазначає Е.К. Гулянец, професійна самосвідомість включає:

- а) усвідомлення своєї належності до певної професійної спільноти;
- б) знання, думка про свою відповідність професійним етапам;
- в) знання про ступінь визнання в професійній групі;
- г) знання своїх слабких і сильних сторін, про шляхи самовдосконалення, ймовірні зони успіху та невдачі;
- д) уявлення про себе та свою роботу в майбутньому;
- е) відповідність професійної діяльності й Я-образу [2].

Саме Я-образ репрезентує професійну ідентичність, елементи якої складають професійну самосвідомість, саме він зазнає найбільших змін під впливом вищої освіти [4].

Зважаючи на те, що психологічною наукою недостатньо розроблена проблема становлення професійної ідентичності та її трансформації у студентів-психологів, нам видається необхідним з'ясувати її специфіку та виявити вплив професійного навчання на формування цього особистісного утворення.

Мета нашого дослідження полягала у вивченні професійної ідентичності та життєвих стратегій студентів-майбутніх психологів.

Вітчизняними та зарубіжними психологами і філософами впродовж ХХ століття здійснена низка теоретико-експериментальних досліджень самосвідомості й ідентичності (В.В. Столін, І.С. Кон, А.А. Налчаджян, Л.Б. Шнейдер, П.І. Гнатенко, М.Й. Боришевський, Ю.В. Бромлей, В.С. Соловйов, Ж. Піаже, М. Мід, Е. Еріксон, Т. Шибутані та ін.). Вони дозволили сформулювати основні теоретичні підходи до розгляду ідентичності, розмежувати поняття самосвідомості, Я-концепції, "образу Я", встановити залежності між феноменом ідентичності та психологічного захисту, смислу життя, процесом самоорганізації тощо, а також визначити типологію, структуру, зміст, механізми, стадіальність процесу становлення ідентичності.

Поняття ідентичності є одним з центральних у сучасній психологічній науці. Під ідентичністю розуміють складний феномен, складну психічну реальність, яка включає різні рівні свідомості, індивідуальні і колективні [4].

Найпоширенішим є підхід, згідно з яким ідентичність є результатом активного рефлексивного процесу (процесу ідентифікації), що відображає уявлення суб'єкта про себе і супроводжується відчуттям особистісної визначеності.

Л.Б. Шнейдер аналізуючи різноманітні підходи до змісту та структури ідентичності, прийшла до висновку, що ідентичність має структурну будову [4].

Звертаючись до типології ідентичності, найчастіше виділяють і аналізують соціальну ідентичність, складовими якої, на думку А.А. Налчаджяна, є рольова, етнічна, професійна ідентичність [3].

Для з'ясування можливих шляхів та механізмів формування професійної ідентичності доречним було б виявлення основних її характеристик у студентської молоді. З цією метою нами було сплановано та реалізовано експериментальне дослідження соціальної та професійної ідентичності. При розробці програми дослідження ми виходили з того, що студенти успішно подолали професійне самовизначення, здійснили вибір професії і в цілому успішно освоюють обрану професійну діяльність.

У нашому дослідженні взяло участь 37 студентів-психологів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка 21-22 років, всі навчалися на випускному курсі. Дослідження проводилося впродовж 2009-2011 років.

Розробляючи програму дослідження і добираючи його методи, ми виходили з того, що, по-перше, самосвідомість людини, як цілісне утворення, складається з системи підструктур "Я-образів", які взаємодіють між собою і внаслідок цього змінюються [3, с.278-279]. Крім того, презентуючи себе у самохарактеристиках, особистість, як правило, пред'являє у формі висловлювань ті складові самосвідомості, які з тих або інших причин є предметом аналізу, рефлексії особистості в конкретний момент часу [3, с. 280-281].

По-друге, ідентифікація особистості з певною професійною групою означає прийняття людиною певних норм, засвоєння ролі, формування моделей поведінки, пропонованих групою, що й дозволяє зберігати професійну культуру та створює умови для саморозвитку особистості [4]. Тому нами були обрані дві методики: тест "Хто Я? 20 речень" М.Куна і Т.Мак-Партланда [1], метод рефлексивного життєопису "Як я став тим, ким я є", запропонований Ю.Л.Качановим та Н.А.Шматко.

Для вивчення соціальної і професійної ідентичності та життєвих стратегій майбутніх психологів ми використовували метод рефлексивного життєопису. Відповідно до підходу авторів методу до аналізу тексту, основним елементом, що фіксує життєопис і який дозволяє розкрити соціальну ідентичність є "базова метафора" – спосіб бачення і виразу соціальних позицій. Базова метафора є складовою мислительного арсеналу людини, соціокультурно зумовлена матриця сприймання соціального і життєвого світу [4].

Підставою для виділення груп респондентів, як зазначає Л.Б.Шнейдер, повинна бути активність, яка присутня по-різному

та в різних формах у базових метафорах рефлексивного життєопису [4, с.251]. Це дозволяє згрупувати респондентів у чотири групи:

1 група – високоактивні респонденти, які планують свою кар'єру;

2 група – респонденти, які виділяють вплив подій або зустріч зі значущими людьми, що визначили їх вибір і те, ким вони стали;

3 група – респонденти, які здійснили автобіографічний опис;

4 група – респонденти, які використовували кризові висловлювання у життєописах.

З-поміж 37 респондентів жоден не використовував кризові висловлювання стосовно проектування майбутнього та опису минулого. Досить значними за обсягом виявилися 2 та 3 групи (відповідно 37,8% та 35,2%), нечисленною виявилася перша група (лише 27%). Очевидно, це пов'язано з віковими особливостями та специфікою соціальної ролі студента.

Здатність чітко виконувати інструкції, відсутність до-визначення завдання у студентів 4 курсу зумовили чітку структуру життєописів: вступ, аналіз дошкільного та шкільного дитинства, опис чинників, які вплинули на вибір професії, навчального закладу, роздуми про сьогодні, навчання та невиразні й обережні висловлювання з приводу майбутньої професійної діяльності тощо.

Варто зазначити, що у 43,2% життєописів містяться нечіткі і невиразні образи майбутнього, щоправда їх опис та опис майбутньої професійної діяльності радше є логічним завершенням життєопису, аніж дійсно спробою побудувати кар'єрні плани.

Зважаючи на специфіку вибірки – студенти, що завершують навчання за освітньо-кваліфікаційним рівнем “бакалавр” та пройшли успішно навчальну та виробничу практику, ми зосередилися на аналізі основних етапів професіогенезу, відображених у життєописах: професійного самовизначення, вибору професії, професійної освіти та побудові кар'єрних планів. Зокрема, нами розглядалися рефлексивні висловлювання, які стосувалися вибору професії, визначення життєвих орієнтирів та кар'єрного зростання респондентів.

У кожній з названих категорій рефлексивних висловлювань нами виокремлені елементи, які дозволяють виявити ступінь та глибину рефлексії професійного самовизначення, вибору професії, кар'єрного зростання, специфіку життєвих орієнтирів. Так, у категорії вибору професії виділені елементи: усвідомлення вибору професії як процесу, усвідомлення власної активності при виборі професії (особиста роль у виборі професії; усвідомлення власної

активності при виборі професії), усвідомлення впливу різноманітних чинників на вибір професії (знайомство з професійною діяльністю практичного психолога; думка батьків, вчителів, друзів; рівень розвитку професійно важливих якостей психолога), усвідомлення вибору професії як однієї з альтернатив, фіксація часового відрізка вибору професії.

У категорії кар'єрного зростання нами визначені такі два основні напрямки: кар'єрні плани та професійна освіта. У напрямку професійної освіти виокремлено такі елементи: визначення мети професійної освіти (особистісний розвиток; розв'язання особистих проблем; удосконалення психологічних знань та вмінь для здійснення інших видів діяльності; отримання фаху психолога для здійснення відповідної професійної діяльності); ступінь усвідомлення завдань, специфіки професійної діяльності; усвідомлення ролі навчання та самоосвіти у становленні професіонала; другий напрямок – кар'єрні плани – складався з таких елементів: визначення способу самореалізації та досягнення вершин кар'єри (необхідність особистісного змінювання, необхідність розширення та вдосконалення соціальних контактів, визначення напрямку та засобів розширення системи знань, умінь та навичок тощо), покрокова модель професійної кар'єри, констатація основних етапів професійної кар'єри.

Третя категорія рефлексивних висловлювань – визначення життєвих орієнтирів – містила елементи: життєві принципи, життєві цінності, загальну стратегію поведінки в професійному житті, опис ідеального професіонала.

Отже, як засвідчив здійснений нами аналіз, категорія вибору професії виявилася представленою найповніше. Зокрема, респондентами у 22 життєописах відзначено вплив на вибір професії думки батьків, вчителів, друзів та ін. осіб; слід відзначити, що троє респондентів здійснили вибір професії після взаємодії з психологом, знайомства з його діяльністю в ролі клієнтів, 12 студентів вважають, що вибір професії психолога зумовлений розвитком у них професійно важливих якостей особистості і, водночас, здійснений під впливом батьків. Наполягають на самостійності вибору професії, усвідомлюють важливість власної активності у виборі професії відповідно 4 та 6 респондентів і, при цьому, зазначають, з одного боку, відсутність впливу батьків, вчителів та друзів, а з другого – описують систему рис характеру та якостей особистості, які створили передумови для вибору професії психолога, вказуючи на важливість їх подальшого розвитку для опанування професії та її здійснення. Усвідомлення вибору професії як процесу та опис його

як вибору альтернативи з кількох можливих однаково привабливих варіантів поєднується у 10 респондентів з фіксацією моменту початку процесу самовизначення. Цікаво, що лише 6 студентів у життєописах відзначили роль навчання в університеті та роль викладачів і психологічної практики у становленні майбутнього професіонала.

Категорія кар'єрного зростання у життєописах представлена незначно, це стосується обох напрямків: кар'єрних планів та професійної освіти. Обмежилися констатацією бажання стати хорошим психологом лише семеро респондентів, п'ятеро прагнули б отримувати знання з психології для задоволення інших потреб (розв'язання власних особистісних проблем, здійснення інших видів діяльності), ще п'ятеро визначилися зі стратегією досягнення поставленої мети: стати хорошим психологом – наполеглива праця та зміна себе. Варто зазначити, що ці три елементи зазначеної категорії зафіксовані у різних життєописах, жоден не містить, принаймні двох з них. Життєописи не містять описів основних етапів кар'єрного зростання, кар'єрних планів тощо.

Категорія життєвих орієнтирів представлена лише у чотирьох життєописах, в яких сформульовані життєві принципи (2 життєописи), ціннісні орієнтації (1 життєопис), описані ідеали, які повинні стати орієнтирами в подальшому житті (не обов'язково професійному) (2 життєописи).

Варто зазначити, що 22 життєописи (59,5%) містили від 3 до 14 автобіографічних судження, загальна їх кількість склала 104 судження, а 13 (35,2%) – виявилися суто автобіографічними.

Усе викладене дозволяє зазначити:

- по-перше, всіма студентами виокремлюється вибір професії як одна з важливих подій їх минулого, яка визначила їх сьогодення, і була підсумком їх особистісного та інтелектуального розвитку;
- по-друге, теперішнє не аналізується студентами як етап професіогенезу, не розглядається його визначальна роль у професійному становленні та професійній кар'єрі;
- по-третє, здійснюючи рефлексію власного розвитку студенти не вдаються до планування майбутнього на основі аналізу минулого та сьогодення, не складають кар'єрні плани, не визначають мети професійної діяльності, не добирають методів їх реалізації;
- по-четверте, життєописи засвідчили нечіткість образу психолога та професії психолог у студентів, орієнтацію на сімейне життя.

Для виявлення особливостей професійної самосвідомості майбутніх психологів використовувався тест М. Куна-Мак-партланда “Хто Я?” [1]. Він дозволяв визначити суб’єктивну значимість професійної ідентичності. Нас цікавило, як часто респонденти використовують в актуальному самовизначенні категорії, які стосуються професійної діяльності, тобто у відповіді на запитання тесту респонденти вказують тип та складові професійної діяльності, професійну роль, професійно важливі якості особистості.

При аналізі результатів, отриманих за допомогою тесту “Хто Я?”, нами застосовувалася класифікація самохарактеристик, запропонована Л.Б. Шнейдер [4].

Всі написані респондентами самохарактеристики були класифіковані на три групи: функціональні, емоційні та об’єктивні. До першої групи (об’єктивні самохарактеристики) віднесені всі самоописи себе як суб’єкта діяльності: загальні категорії (наприклад, суб’єкт діяльності, працівник, фахівець, спеціаліст, майбутній фахівець тощо), назви професій (наприклад, психолог, водій, менеджер, педагог тощо), види діяльності, які, скоріше, пов’язані з хобі (наприклад, читач, художник, вишивання тощо).

Другу групу склали емоційні самоописи, тобто відповіді, що містили риси характеру, описували ставлення респондентів до себе як суб’єкта діяльності і спілкування, до своєї зовнішності тощо. В цю групу також увійшли всі самоописи-образи (наприклад, весна, літній дощ, чарівна казка, пекучий біль тощо), які характеризують певне ставлення респондентів до себе.

До третьої групи (об’єктивні компоненти самоопису) увійшли статеві, індивідні, національні, релігійні, рольові характеристики (наприклад, людина, особистість, хлопець/дівчина, християнка, батько/мати тощо).

Всього в ході дослідження отримано 687 компонентів самоописів за 210 категоріями, що свідчить про досить високу частоту співпадань окремих самохарактеристик студентів. Респондентами було названо 17,76% функціональних, 54,73% – об’єктивних та 27,51% емоційних компонентів самоопису. Найбільшою різноманітністю категорій самоопису вирізняється група емоційних компонентів (106 категорій). Функціональних та об’єктивних компонентів виділено респондентами практично вдвічі менше (відповідно 48 та 56 категорій). Найбільша частота повторів категорій у самоописах респондентів припадає на об’єктивні компоненти. Так, з-поміж 376 об’єктивних самохарактеристик, розподілених за 56 категоріями, більше десяти разів у самоописах

зустрічаються 11 категорій, а 22 категорії лише один раз, тоді ж як зі 106 категорій емоційних компонентів самоопису один раз зустрічається 70 категорій і жодна не використана респондентами більше, ніж 8 разів. Пояснити це можна особливістю стереотипних реакцій на питання-стимул “Хто Я?” – людина, особистість, дівчина і т. ін., що характерне для функціональних компонентів, а також унікальністю системи уявлень та ставлень до себе кожного респондента, що простежується в емоційних компонентах самоописів студентів.

Аналіз результатів, отриманих за допомогою тесту “Хто Я?” свідчить про високу частоту співпадань самохарактеристик студентів окремих категорій і функціональних компонентів самоопису. Зокрема, це стосується категорій: психолог, майбутній психолог, студент. Хоча частота перших двох удвічі менша, ніж останньої категорії, що може свідчити про значно більшу актуалізацію ролі студента та, водночас, про незначне місце професійної ролі у структурі соціальної ідентичності.

Видається цікавою структура функціональних компонентів самоописів студентів. Всі категорії названого компонента були класифіковані на п'ять підгруп. Дві з них містили категорії, що стосуються майбутньої професійної діяльності (32,8%) та інших видів професій (12,3%), що паралельно здобуваються або були освоєні студентами до навчання на факультеті. Решта (54,9%) категорій – це самоописи, які зумовлені навчанням у ВНЗ та хобі, а також супутніми названим видам діяльності або їх складовими.

Окрім того, серед емоційних компонентів самоопису відношення до професійної діяльності має 14,8% самохарактеристик. Всі вони є рисами характеру, що виявляють ставлення респондента до праці, трудової діяльності взагалі, а не до конкретної професії.

Аналіз отриманих результатів за нашою вибіркою виявив таке: по-перше, 21,62% респондентів не вдаються до використання категорій, що стосуються професійної діяльності, професійної ролі або професійно важливих якостей особистості. У самоописах 24,32% студентів міститься, принаймні, одна професійна категорія, що позначає певний вид професійної діяльності. За вибіркою професійні категорії (психолог, майбутній психолог) займають 7-18 місця. Пропустивши вперед індивідні, рольові, сімейні характеристики, статеву та національну належність. У 40,54% самоописів містяться не лише такі професійні категорії, як “психолог” та “майбутній психолог”, але й зазначені інші здобуті професії, хобі та загальні категорії, що стосуються професійної діяльності: перспективний працівник, хороший спеціаліст,

фахівець тощо та вказана 1-2 риси характеру, що описують ставлення до праці. Слід також зазначити, що самоописів, які б містили лише емоційні компоненти, що пов'язані з професійною діяльністю, немає.

Отже, аналіз отриманих результатів дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, професійна ідентичність не займає провідного місця в структурі соціальної ідентичності опитаних студентів. У 37,13% респондентів вона взагалі відсутня, натомість основною є сімейно-рольова ідентичність.

По-друге, у значної частини студентів (40,54%) спостерігається професійна ідентичність з двома і більше професійними ролями, саме ці респонденти виділяють емоційні компоненти, пов'язані з майбутньою професійною діяльністю.

При аналізі 37 протоколів дослідження, кожен з яких містив результати тесту "Хто Я?" та результати аналізу рефлексивних життєописів нами було з'ясовано, що лише 14 з них містили одночасно професійну категорію "психолог", "майбутній психолог" та опис вибору професію психолога із зазначенням всіх чинників, що вплинули на цей процес; а у двох – у поєднанні з зазначеною категорією висловлено бажання бути хорошим психологом та надію, що навчання забезпечить реалізацію цього бажання. Лише в одному випадку з 37 у відповіді тесту "Хто Я?" на першій позиції й у рефлексивному життєописі зазначене однакове висловлювання "Я вже психолог". У 37,5% (6 протоколів) бажання бути хорошим психологом висловлюється в кінці життєопису, який містить опис вибору професії психолога та (або) впливу професійного навчання на професійне становлення.

Отримані нами результати дослідження особливостей соціальної та професійної ідентичності та життєвих стратегій студентів-психологів виявили недостатній розвиток системи уявлень студентів про себе як суб'єкта своєї професійної діяльності та життя, невміння проектувати майбутнє, недостатньо розвинутий образ "Я-професіонал". Крім того, було з'ясовано взаємозв'язок категорії "Вибір професії та кар'єрні плани" з функціональним, Я-образом. Уже на стадії професійного навчання спостерігається незначна, та все ж відмінність у презентації себе як майбутнього фахівця.

Результати наших досліджень нашою думкою про необхідність цілеспрямованого формування професійної само-свідомості та образу "Я-професіонал" шляхом запровадження спеціальних тренінгових і корекційних занять, введення обо-

в'язкового професійного відбору при вступі на психологічні спеціальності та обов'язкового психологічного супроводу входження в професію.

Отже, подальші наші дослідження будуть спрямовані на розробку системи психологічного супроводу професійної освіти психолога та його входження в професію.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – 2-е изд-е, перераб. и доп. – СПб: Питер, 2004. – 520 с.
2. Гулянц Э.К. Развитие профессионального самосознания студентов факультета дошкольного воспитания / Э.К. Гулянц // Формирование личности учителя в педагогическом вузе. – Казань: Изд-во КГПИ, 1989. – 286 с.
3. Налчаджян А.А. Этнопсихология: учебное пособие / А.А. Налчаджян. – СПб.: Питер, 2004. – 381 с.
4. Шнейдер Л.Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг: учебное пособие / Л.Б. Шнейдер – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2004. – 600 с.

The paper presents the resultants of an experimental study of social, professional identity and life strategies of students for future psychologists. It was found that the development of students' views of themselves as the subject of his career and life, the ability to desing a future image of the "I'm a professional" require focused development. It was established that at the stage of vocational training there is small, but still a difference in the presentation of himself as a future professional.

Key words: social identity, professional identity, life strategies, professional training.

Отримано: 21.02.2012 р.